

Aygün Qədimli
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.022

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI

Açar sözlər: *termin, milli leksik baza, dil tarixi, alınma sözlər, terminoloji inkişaf*

Keywords: *term, national lexical base, history of the language, loanwords, terminological development*

Ключевые слова: *термин, национальная лексическая база, история языка, заимствования, терминологическое развитие*

Giriş. Azərbaycan dilində mövcud olan terminlər ümumişlək olmayan sözlər qrupuna daxildir və dilçiliyin əsas bölmələrindən olan terminologiyada öyrənilir. Terminologiya bölməsi dilimizin leksik qatının mühüm hissəsini əhatə edir və bu bölmə müəyyən elmi anlayışlar sistemi ilə bağlıdır. M.Ş. Qasımov öz qeydlərində göstərir ki, “Dilimizdə terminologiya sahəsində - elmi texniki anlayışlar, hər birinin mahiyyəti, xüsusi əlamətləri, sistem və özünəməxsus təsnifatları haqqında, anlayışların təsbit edilməsi vasitəsi olmaq etibarilə onların təyinatların haqqında, anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri olmaq etibarilə terminlər haqqında, indekslər (qısa işarələr) və anlayışların ifadəsi üçün olan başqa vasitələr haqqında biliklərin məcmusundan təşəkkül edir”[6, s.54].

Azərbaycan dilində terminlərin təşəkkülü və inkişaf tarixini S.Sadiqova da öz növbəsində müxtəlif tarixi dövrlərdə qruplaşdırmışdır. O, ilk olaraq VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki zamanı, daha sonra isə XVI- XVIII əsrlərdə terminlərin təşəkkülü, XIX əsrin 30-90-cı illərində inkişafı, XX əsrin I dövründə olan inkişaf, XX əsrin 20-90-cı illərində terminlərin inkişafı və XX əsrin 90-ci illərində (müstəqillik illərində) bu söz qruplarının inkişafı kimi mərhələlərə ayırmışdır[8, s. 16].

Hər dövrdə terminologiya və onun inkişafı müxtəlif səviyyələrdə olmuşdur. Bu qədər kəskin fərq müxtəlif elm sahələrinin ayrı-ayrı vaxtlardakı inkişafı ilə əlaqədardır. Bəzi mənbələrdə fərqli yanaşma və fikirlər vardır. Bunlardan biri də N.A.Baskakovdur. O öz qeydlərində göstərir ki, “Mövcud dillərin hər birində leksikanın terminlərlə zənginləşməsi bütün dövrlərin və xalqların elmi və bədii kəşfləri ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır“. Dil tarixinin bütün mərhələləri terminologiyanın yaradıcılıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Keçmiş zamanlarda terminlər söz bazasının kiçik bir hissəsini əhatə etdiyi halda, azadlıq əldə etdikdən sonra dövrün tələblərinə uyğun olaraq terminologiya daha sürətlə inkişaf etmişdir.

Bütün tədqiqatçıların birinci dövr kimi ayırdığı zamana nəzər salsaq, görürük ki, dilin formalaşması və təşəkkülü ilkin olaraq şifahi şəkildə olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, qədim dövrdə şifahi nitq ön planda idi, onda ilk şifahi ədəbiyyat nümunələrindən ən möhtəşəmi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda işlənən

terminlərin müxtəlif sahələrə aid olduğunu müşahidə edə bilərik. Dastanın dilində istifadə olunan söz və söz birləşmələri daha əvvəlki zamanlarda da istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, rahatlıqla deyə bilərik ki abidənin dilindəki terminlər də həmçinin ən qədim zamanlardan istifadə olunmuşdur. Bir çox dilçi alim qeyd edir ki, XII-XIII əsrlərdən əvvəl ana dilimizdə termin yaranması üçün şərait mövcud idi. Xüsusən də, həmin dövrdə lüğət fondunda qohumluq münasibətlərinə, kənd təsərrüfatı işlərinə, təbabətə, nəbatətə, nücuma və sərfə aid bir sıra terminlər meydana gəlmişdir.

“Türk adları özünün bir sıra təkrarolunmaz keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Hər şeydən öncə, bu adların sadəliyi, ahəngdarlığı, zahiri gözəlliyi və cəlbediciliyi əvəzsiz əlamət və cəhətlərdir ki, bunu bir çox başqa xalqlarda görmək qeyri-mümkündür.” – deyər Afad Qurbanov antroponimlərin dilimizdə sahib olduğu mövqeyi bir daha xüsusi vurğulamışdır [11, s.186].

Tədqiqatçı S.Əlizadə “Oğuznamə”yə aid atalar sözləri və məsəlləri araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, dədə-babalarımızdan bizə qalan dil və təfəkkür nümunələri sistemli şəkildə bizə çatdıran xalqımızın dilinin tarixini müxtəlif cəhətdən öyrənmək işinə xidmət edəcək çox qiymətli yazılı dastanın dilində terminologiya da özünə yer etmişdir.

Qədim terminologiyanın ilkin bazası elə qədim türk dili idi. Qədim türk dili ilkin termin yaradıcılığının ən səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirmişdir. Hər bir termin xalq dilinə, xalqın günlük həyatına əsasən yaranmışdır. Hər bir terminoloji vahid müxtəlif sahəni əhatə etmişdir. Oğuznamənin dilində olan söz və ifadələr müxtəlif qruplarda cəmlənmişdir. Bunlara müxtəlif geyim adları, yemək adları, heyvan adları, bədən üzvlərinin adları və saylar aiddir. Məsələn, qaftan, don, kürk, aş, süd, şəkər, inək, dəvə, qurd, aslan, insan bədənində aid ayaq, burun, üz, qulaq, baş, günlük həyatda istifadə olunan rəqəmlərə bir, iki, beş, doqquz, on, on iki, min və sair istifadə olunmuşdur. Sadəcə lakin çox vacib olan bu terminlər öz aktuallığını qorumağa davam edir. Elmi anlayışdan uzaq olsa da lakin dil strukturunda əhəmiyyətli mövqeyə sahib sözlər ilkin baza rolunu oynayır.

Azərbaycan dilində ədəbi nümunələrin yaranması XIII əsrdən başlamış və bu hadisə də ana dilinin leksikasının milli terminlərlə zənginləşməsinə təsir edən əsas vasitələrdən olmuşdur. Bu dövrdə yaranan “Dastani- Əhməd Hərami” məsnəvisi də terminlərlə zəngindir. Məsnəvinin dilində istifadə olunan söz və ifadələr bu gün də istifadə olunan sözlərlə eynidir. Lakin çox təəssüf ki, bu dövrdən yəni XIII əsrdən sonra yaranan terminologiyanın bir hissəsi ərəb və fars mənşəli olmuşdur.

Nizami Xuduyevin fikrincə, XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə türk mənşəli sözlərin miqdarı bir neçə dəfə artır və bu mərhələdə klassik üslubda işlənən alınma sözlərin anlaşıqlı olmayanlarından həmişə ən azı iki dəfə çox olur. [8, s. 12]

Demək olar ki, XIII-XIX əsrlərdə formalaşan terminlərin xeyli hissəsini etnoqrafik sözlər təşkil edir. Xalqımızın mövcud həyat tərzinin, məişətinin zənginliyi və məşğuliyyət növlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Günlük həyatda istifadə olunan əşyalar, alətlər, yemək adları, geyimlər, oyun adları yəni ayrı-ayrı tematik qruplar maddi-mənəvi mədəniyyətimizin aynası sayılır.

Məlumdur ki, ana dilimizin xəlqiləşməsi XVII əsrdən sonrakı dövrə aiddir. Azərbaycan dilində həmin əsrdə meydana gələn yeni söz və ifadələr daha çox xalq danışığına əsaslanmış və nəticədə lüzumsuz alınma sözlər dildən sıxışdırılaraq çıxarılmışdır. Lakin bütün dövrlərdə olduğu kimi bu dövrdə də terminoloji leksikanın aldığı söz və ifadələr dildə öz hökmünü qoruyurdu. Bədii üslubda olan alınma söz və ifadələr dildə özünə yer edə bilməsə də elmi üslubun terminləri daha çox alınma sözlərdən təşkil olunurdu. XVII əsr ədəbi dili haqqında Ə.Dəmirçizadə deyirdi; “Alınma sözlər, ifadələr, tərkiblər bu mərhələdəki ədəbi dildə, xüsusən bədii üslubda bir qədər azaldılmış, lakin elmi üslubda terminlər hesabına artmışdır”[5, s.24].

Təəssüf ki, alınma terminlərin dilimizdə üstünlük təşkil etməsinin ən əsas səbəbi terminoloji söz və ifadələr yaranarkən milli dildən mənbə kimi istifadə edilməmiş və ana dilinin imkanları nəzərə alınmamışdır. Dövr dəyişdikcə terminoloji leksika müxtəlif xalqların dilindən söz və ifadələr qəbul etmişdir. Tarixi proseslərə uyğun olaraq VI-VII əsrlərdən XIII əsrə qədər türk xalqlarının dilindən, XIII əsrdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədər ərəb və fars mənşəli sözlər, üçüncü mərhələdə isə yəni XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin I rübünə qədər bu dillərlə yanaşı rus dilindən də alınan terminlər də üstünlük təşkil etmişdir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki terminlər və digər dövrlərə aid yaradıcılıq məhsulları terminologiyanın tarixi inkişafı kontekstində təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işi milli terminlərin ilkin qaynağı kimi epos dilinin funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Burada həmçinin, qədim türk mənşəli terminlər müasir Azərbaycan terminologiyasının formalaşmasında əsas baza kimi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, elmi yenilik ondan ibarətdir ki, dilimizdə qədim dövrdən bu günə qədər gələn terminlər yalnız leksik vahid kimi deyil, həm də sosial və mədəni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Nəticədə, terminlərin qruplaşdırılması geyim, təbiət, bədən üzvləri və məişət sahələri üzrə aparılmış, onların semantik funksiyaları göstərilmişdir.

Praktik əhəmiyyəti. Demək olar ki, araşdırmanın nəticələri müxtəlif sahələrdə; dilçilik, leksikologiya və terminologiya üzrə tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Əldə edilən məlumatlar Azərbaycan dilində tarix, ədəbiyyat və sair elmi vəsaitlərdə tətbiq oluna bilər. Onu da demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı terminlər qədim türk dilinin leksik bazasının öyrənilməsi üçün əlavə material təmin edir və bu özünü məqalədə də aydın şəkildə göstərir. Yeni fikirlər milli terminoloji fondun müasir dövrdə sistemləşdirilməsi üçün baza rolunu oynaya bilər. Bu məqalə terminoloji leksikanın milli xüsusiyyətlərini tədrisdə misal kimi göstərmək üçün praktik əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, dilimizdəki terminologiya çoxəsrlik inkişaf yolu keçərək zəngin bir sistem formalaşdırmışdır. Lüğət bazasındakı terminoloji sözlərin təşəkkülü qədim türk dilləri dövründən başlayaraq ərəb, fars və rus dillərinin təsiri altında müxtəlif mərhələlərdə dəyişmişdir. Məsələn elmi cəhətdən yanaşdıqda aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda yer alan terminlər qədim xalq dilinin canlı nümunələri kimi bu inkişafın ilkin mərhələsini əks etdirir. Bütün dövrlərdə istifadə olunan terminlər xalqın məişətini, dünyagörüşünü və sosial həyatını dil müstəvisində əks etdirən

yalnız mədəni yox həm də, elmi göstəricilərdir. Bir çox bədii və elmi mənbələr göstərir ki, milli terminlər əsasən xalq danışığından qaynaqlanmış, alınma terminlər isə müxtəlif tarixi proseslər nəticəsində dilimizə daxil olmuş və bu günədək dil sistemində qorunub saxlanılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva İ. XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan terminologiyasının inkişafı. Bakı 2004
2. Cavadova M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bəzi elmi terminlər haqqında. Bakı 1977
3. Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələləri. Bakı 1997
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, I hissə. Bakı 1979
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı 1977
6. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı 1973
7. Məmmədov M.M. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və terminlərin işlənməsi haqqında. Bakı 2003
8. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı 2002

Aygün Qadimli

Summary

THE DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Loanwords that entered the language at different periods have been indicators of scientific and technological progress. During the stages of language development, the improvement of the terminological system was closely connected with the rise of science and culture. The terms found in the language of Kitabı Dede Qorqud are considered valuable sources from both historical and ethnographic perspectives. Consequently, term creation is an important indicator of a nation's cultural memory and the level of development of its language. This study clearly reveals the historical continuity and national characteristics of terminological processes in the Azerbaijani language.

Айгюн Гадимли

Резюме

РАЗВИТИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Заимствованные термины, вошедшие в язык в разные периоды, являлись показателем научного и технического прогресса. На этапах развития языка совершенствование терминологической системы было тесно связано с подъёмом науки и культуры. Термины, встречающиеся в языке «Книги Деде Горгуда», представляют ценность как с исторической, так и с этнографической точки зрения. В итоге терминология является важным показателем культурной памяти народа и уровня развития его языка. Данное исследование ясно раскрывает историческую последовательность и национальные особенности терминологических процессов в азербайджанском языке.

Rəyçi: R.Mürşüdova